

OKENSKÉ MREŽE V OKOLICI LJUBLJANE

Tone Ljubič

Kovaštvo kot praktična in umetna obrt se je na Slovenskem razvilo konec srednjega veka, ko se je pri nas začelo izkoriščanje naravnih zakladov železne rude in fužinarstvo. Na razvoj je vplival tudi tranzit železne rude oziroma polobdelanega železa in železarsko naprednejših krajev Avstrije in Nemčije na zahod. Poseben razmah pa je dobilo šele v času obnove naših gradov in mest, t. j. za turških vpadov. Zato je naravno, da srečamo prve kovaške cehe na Slovenskem šele v XV. stoletju. Zgodovinski arhivi pričajo o prvem kovaškem cehu v Ljubljani celo šele sredi XVI. stoletja.

Kovaštvo, zlasti kot umetna obrt, se spočetka ni uveljavilo med širokimi ljudskimi množicami. Dežela je bila dom podložnikov, ki niso imeli prilike ukvarjati se prvenstveno z drugim kot s podložništvom gospodi. Obrtniški stan prav tako ni služil težnjam ljudstva; odjemalce je imel skoraj zgolj med gospodo iz gradov, cerkva in mest. To drži zlasti za kovaško krasilno oblikovanje. Zelo zelo počasi si je tudi ljudstvo usvajalo to panogo za izdelavo praktičnih in lepih predmetov. Saj najdemo prav tja v začetek sedanjega stoletja še leseni žebelj v tesarskih, kolarskih in mizarskih izdelkih. Seznam ljudskih praktičnih izdelkov iz železa se je počasi širil in je ostal zelo omejen. Ni prekorail okvira raznih držal za kurivo in svečavo, okovja na vozilih in pohištvu ter okenskih mrež. Izjemoma vidimo take izdelke ponekod kot obliko figuralnega izražanja, o čemer pričajo votivni liki na Pohorju.

Likovni izraz železnih predmetov našega ljudstva izhaja iz dveh vrelcev: lastnega čustvovanja in sposobnosti ter tujih vzorov. Tuji vpliv sta boljše uveljavili srednja in severna Evropa. To pač zaradi tega, ker značaj, čud in težnje ter končno tudi ekonomska in umetniško estetska raven našega ljudstva boljše sodijo v srednjeevropski okvir. Gospoda po gradovih, cerkvah in mestih, ki je imela drugačne stike s svetom ko široke množice, je tudi to plat drugače doživljala. Niso ji bili tuji vzori iz južne in zahodne Evrope. In ravno romanske dežele so tedaj dosežale tudi v kovaški umetnosti vrhunce.

Preko gradov, cerkva in mest so pronicale tudi v naše ljudsko samoniklo ustvarjanje neke prvine iz sveta visoke umetnosti. Tistih prvin naš človek ni zgolj presadil k nam, marveč jih je posvojil ter

preoblikoval svojim težnjam in okusu primerno. Ves ta razvoj ni bil enakomeren po vsej slovenski zemlji, marveč so posamezni izrazitejši železarski predeli tudi oblikovno plat železarskih izdelkov globlje doživeli in se zato povzpeli više.

V pričujočem sestavku bom ostal zgolj pri okenskih mrežah. Tudi ozemeljsko se bom omejil samo na neposredno okolico Ljubljane; pri tem mislim okolico približno 20 km naokoli. To ozemlje je v pogledu kovaške umetnosti enovito, le zelo poredko srečavamo izredne oblikovne primerke. To dejstvo lahko pripišemo okoliščini, da tod ni bilo nikdar izrazitega kovaškega središča in je ostala oblikovna tradicija stanovitna. Opažati je še to, da so okenske mreže na splošno samo na oknih hrabrenih prostorov, okna stanovanjskih prostorov so zamrežena le na hišah ob prometnih cestah. Proč od cest so mreže samo na bogatejših hišah. Na obravnavanem ozemlju pravijo okenskim mrežam »gavtrici«, na gorenjsko plat jim ponekod reko »križici«.

Kolikor se tiče tehnike izdelave naših okenskih mrež, ne moremo govoriti o samosvojesti. Naša tehnika je pač splošno evropska. Spočetka je bilo uporabljeno paličasto železo z okroglim prerezemom. Zaradi tega so izdelki tistega razdobja oblihi oblik, brez ostro robotih kolen. Stiki so izdelani s prebijanjem in pretikanjem. Pozneje so dobile železne palice pravokoten prerez. S takšnim materialom so se pojavili roboti, ostri upogibi. Vendar se je celotna konstrukcija zljajšala po videzu, ker se je prebijanje umaknilo stikanju z vezmi, še pozneje zakovičenju in varjenju. Za okrasne dele okenskih mrež je prišlo v navado tudi tračno železo, kar je njihovo podobo še bolj zljajšalo. Niso redki tudi primeri združitve vseh omenjenih tehnik in uporabe železnih palic z vsemi tremi prerezi. Glavni okrasni prvini sta spirala in plamenasta črta. Le redko se uporablja ploskanje, še manjkrat sukanje železnih palic.

Po oblikovni zgradbi ločimo troje tipov okenskih mrež. Prvi tip ima za osnovo enakoramen križ, kateremu so pridejani drugi deli. Drugi tip ima mrežo iz valovitih palic, v prazna vmesna polja so aplicirani dokaj bogati okrasni. Tretji tip je zgrajen iz mreže iz ravnih palic. Obe prečki sta v starejših primerih različni, to se pravi, zgornja je usločena, spodnja ravna. Mlajši primerki imajo obe prečki ravni.

Najbolj naši in najstarejši so primeri z osnovnim enostavnim križem. Pokončna palica je prebita in skozi je pretaknjena prečka, sečišče je sredi okenskega pravokotnika. Tak enostaven križ je zadostoval za okna majhnih izmer. Ko se je okno večalo, so začeli vrzeli med križnimi palicami manjšati z raznimi dodatki. Najenostavnejši dodatek je štirikrat prebita krožnica, nataknjena na križeve krake. Kovač z izrazitejšim liričnim navdihom je včasih zamenjal krožnico s srčasto obliko, olepšano s spiralami. Lep primerek takih »križev« je še sedaj v Podgorci št. 50, ob nekdanji prometni cesti Sv. Jakob ob Savi—Domžale. Še z druge strani zanimiv primerek pa vidimo v oknu gospodarskega poslopja na Brezovici pri Ljubljani št. 59. Okno je precejšnjih

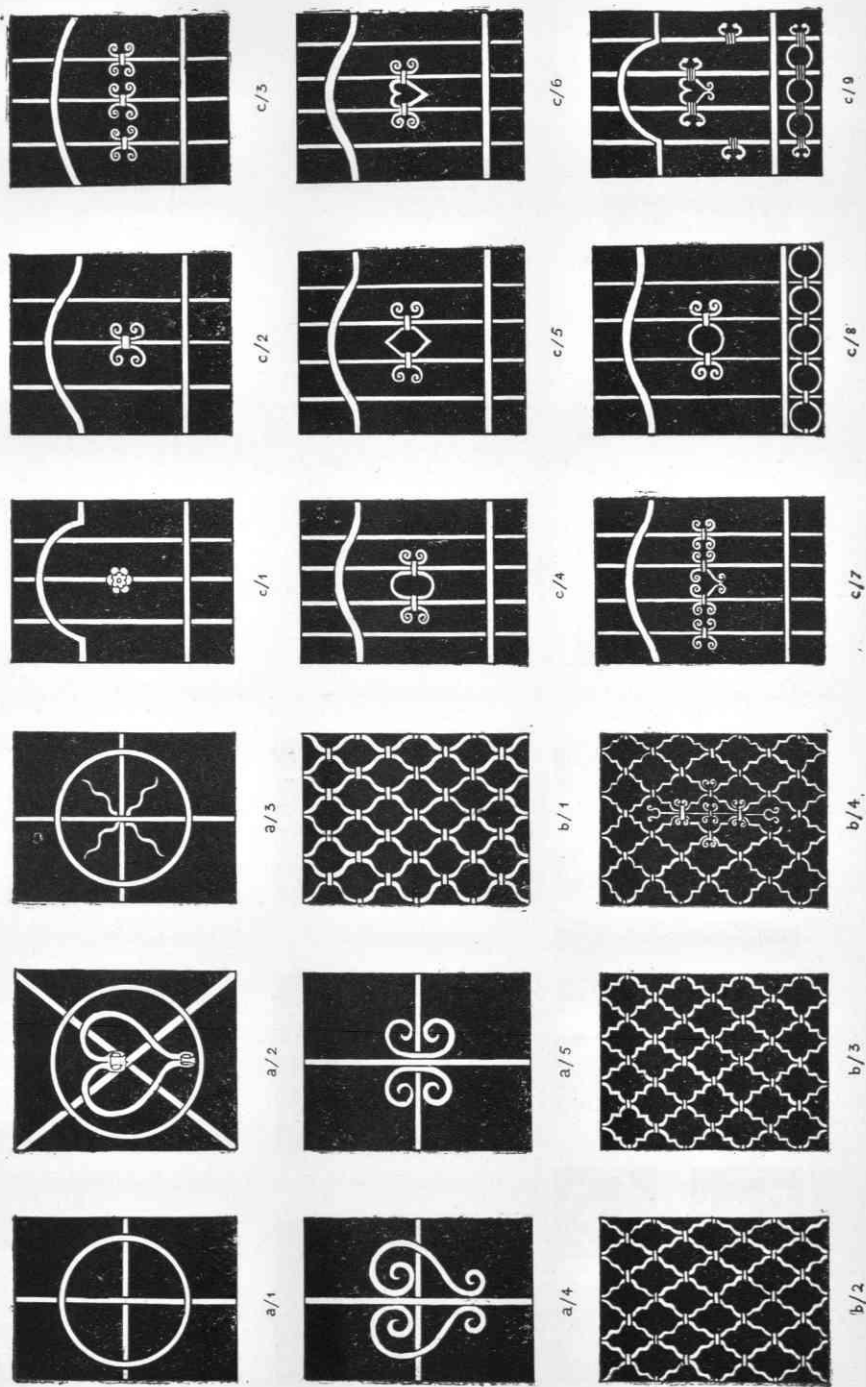
izmer, osnovni križ je nenavadno postavljen diagonalno, vrzeli so zagrajene najprej s krožnico, potem pa še s srcem. Celotna mreža je zgrajena samo s prebijanjem in pretikanjem. Nadalje najdemo precej primerkov, ki imajo osnovnemu križu in krožnici pridejane plamenice ali dvodelne spirale. Obe te prvini nastopata tudi samostojno, brez krožnice, pridejani neposredno osnovnemu križu.

K istemu tipu spadajo svojevrstno komponirani primerki v vaseh okoli Domžal. Morebiti so na njihovo oblikovanje vplivali tirolski priseljenci v Domžalah, ki so imeli kovaško delavnico na mestu, kjer je do novih dob bila Kremžarjeva kovačija. Samosvojost omenjenih primerkov je v tem, da so osnovnemu križu v tehniki prebijanja in pretikanja pridejani namesto krožnice kvadrati. Zgrajeni so iz štirih palic, ki so v kotih spiralasto zavite navzgor in zakovane. Kvadrati so nasajeni na križ prav tako kot omenjene krožnice. Takih primerkov je v označeni okolici še kar dosti in je pri njih razviden neki svojevrstni razvoj. Od opisanih sestavnih delov iz železnih palic četverokotnega prereza prehajajo na oblikovno sicer prav take »križec«, ki pa so zgrajeni iz sukanih palic. Kvadratni koti so obogateni z vstavljenimi okrasnimi deli, ki so na koncih ploskani v obliki listov ali krljev. Posebno zanimiv je primerek iz Dragomlja št. 38, ki ima na osnovnem križu koncentrično natakljena dva kvadrata iz sukanih palic in v kotih opisane okrase. V hiši, kjer so ohranjeni ti »križi«, je na »glajtu« ohranjena letnica 1767, ki je morda tudi letnica nastanka omenjene okenske mreže.

Nadalje je v isti okolici, na Pšati št. 30, na oknu starega mlina, katerega prečnik ima letnico 1714, zanimiva mreža, zgrajena iz osnovnega diagonalno postavljenega križa, kot pri že opisanem primeru na Brezovici pri Ljubljani št. 39, in natakljene krožnice. Ima pa posebnost, da je postavljena izbočeno pred okensko globino. Prav tako postavljene okenske mreže srečavamo v začetku 18. stoletja na Gornjem Štajerskem. (Glej »Das Eisenwerk«, str. 223, ein Fensterkorb aus Steyr.)

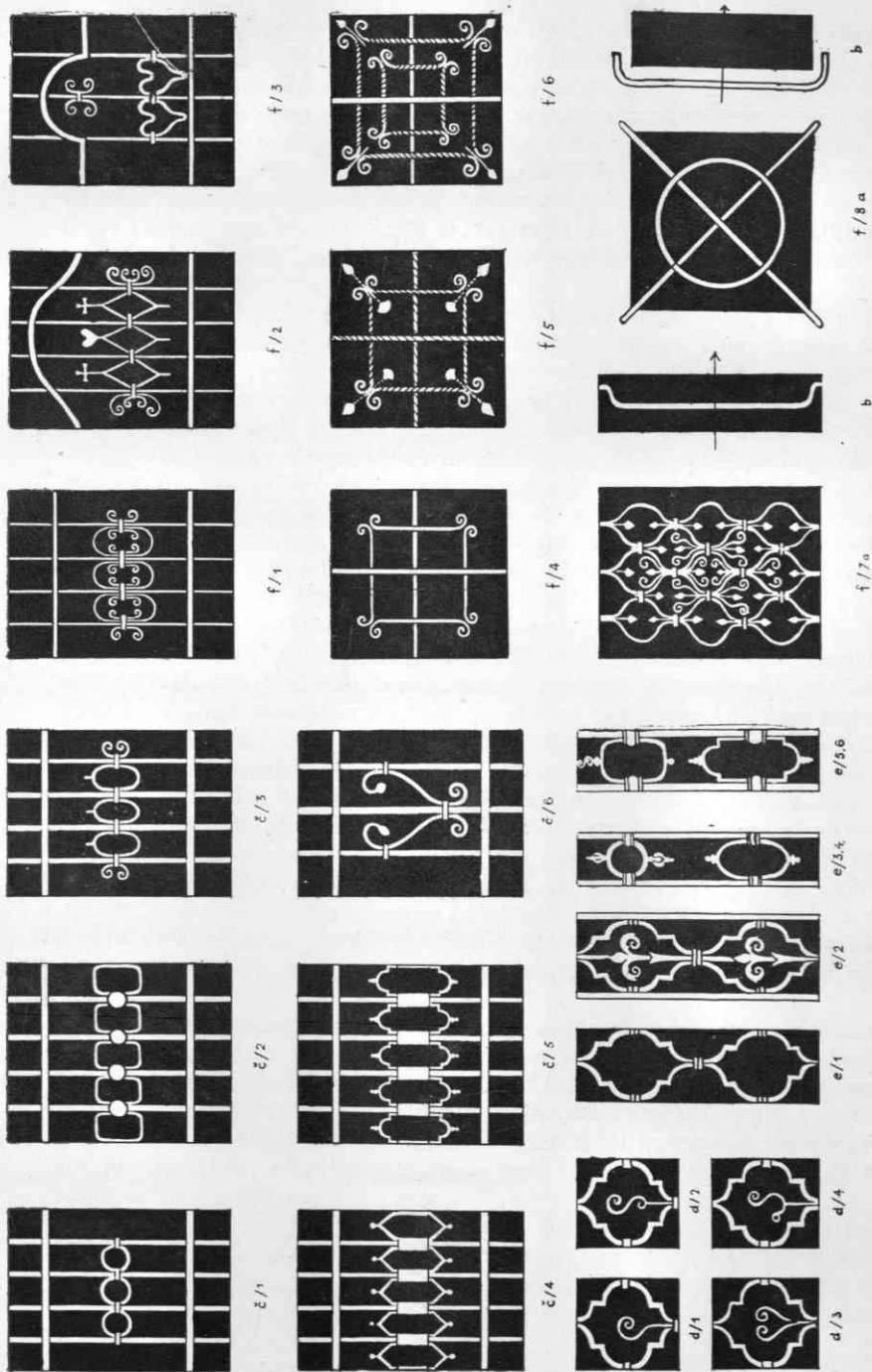
Isto tehnično tendenco ima primerek okenske mreže na Pšati št. 17, ki je oblikovno sicer drug tip, je pa izbočeno vstavljena v samo okensko globino.

Oblikovno izhodišče nekoliko poznejših kmečkih »gavtrov« je v posnemanju grajskih, cerkvenih in meščanskih okenskih mrež. Te same niso originalne, prinesli so jih iz nemških krajev oziroma iz alpskih pokrajin. V dobo še gotskega občutja segajo iz okroglih palic zvite mreže, sestavljene iz široko valovitih črt, povezanih z vezmi. V Italiji tedaj srečujemo na videz podobne mreže, ki pa so po zasnovi popolnoma drugačne. Njihova osnovna prvina so krogi, ki so med seboj povezani; pri zgoraj navedenih primerkih pa je prvina pokončno tekoča valovita črta. Takih primerkov imamo še precej v Ljubljani. Priročna sta dva: oni na oknih uršulinske cerkve na Kongresnem trgu, drugi na dvoriščnem oknu pod znanim gotskim znamenjem nekdanje pristaniške gostilne »Pri sodčku« na Žabjeku. Pozneje so se pojavile

Sl. 1. Okenске mreže: a z osnovo križem: Tacen (1), Brezovica (2), Dobrava-Črnuče (5), Podgorica (4), Sostro (5); b z osnovo vijugasto mrežo: Preska (1), Smartno-Litija (2), Vojsko-Skaručna (3, 4); c z osnovo mrežo iz ravnih palic, gor. prečka usločena: Trzin (1), Sp. Gamejane (2, 6), Rašica (5), Dobrava-Črnuče (4), Vojsko-Skaručna (5, 8), Domžale (7), Žg. Pirniče (9)

Sl. 2. Okenske mreže: č z osnovo mrežo iz ravnih palic, obe prečki palice, obe prečki mreže; d deli okenskih mrež pod b; škofova palica (1), S (2), srček (3), petelinček (4); Rakitna (4), Brezovica (5), Domžale (6); e deli okenskih mrež iz Nemčije, Avstrije in Švice (po knjigi »Das Eisenwerk [O. Höver], Berlin); f izjemni primerki: Notr. gorice (1), Brezovica (2), Pšata (3, 7, 8), Podgorica (4), Bišče (5), Dragomelj (6)

popolnoma takšne mreže povsod po ljubljanski okolici na starejših, bogatejših kmečkih hišah. Še pozneje je prevladalo tudi pri ljudskih kovačkih baročno občutje. Valovita črta na prej opisanih mrežah je med obema amplitudama vala še malce zavalovala. Najdemo primerke, na primer v Šmartnem pri Litiji, kjer je taka mreža še iz okroglih palic, zato potekajo črte oblo in neprekinjeno. Pri uporabi oglatih palic se vmesni valček vedno bolj ostri, dokler ne postane pravokotno priostren. Prav take so mreže iz začetka XVIII. stoletja v Avstriji. Krasilna težnja se pri teh mrežah izraža tudi v samih vezeh, ki so tolčene tako, da so videti večdelne.

Tuji primerki, na primer tisti iz Hirschberga, imajo poleg tega v vmesnih praznih poljih lilije iz ploskánega železa. Naši ljudski kovači takih lilij ne poznajo; osnovni mreži so aplicirali okras popolnoma drugače. Zgradili so ga na osrednji palici in ga vnesli v srednja prazna polja. Na osrednji palici zgrajeni okras ima vedno na obeh straneh spiralaste vejice, v zgornjem in spodnjem polju pa poseben okras. V označenih poljih so najpogosteje spirale v obliki U ali S. Iz teh osnovnih oblik je mnogo izpeljank. U se dostikrat razvije v obliko tulipana, v spodnjem polju, kjer U stoji na glavi, pa dostikrat tudi v obliko srčka. V Spodnjih Pirničah je primerek, kjer se je osnovni U razvil v nekoliko stisnjeno glavico, ki je na sredi poudarjena s sukano palico. Spirale S so zelo različno postavljene. Tudi ta oblika je bogata z izpeljankami. Zanimiva je tista, za katero mi je zgovorna ženica v Bukovici pri Vodicaх trdila, da je »petelinček«. Morda je tista spirala sta vijuga resnično nastala iz oblike petelina. Odlično oblikovno poenostavljenje! Ta drobní dogodek odpira možnost za razmišljanje o povezanosti kovanih petelinov na strehah in »petelinčkov« na okenskih mrežah. Seveda, če ni navedba omenjene zgovorne ženice samo plod njene razgibane domišljije, kajti označila me je s posebnimi nazivi tudi druge oblike na mojih skicah. Enojno pokončno spiralo je imenovala enostavno »škofova palica«. Redkejši so primerki, kjer so tista polja izpolnjena s suličastimi listi iz ploskanega konca železne palice. Druga polja večidel niso okrašena, včasih sta upoštevana le še stranski dve polji ob osredju, s prav takimi spiralami, kot jih vidimo na osrednji palici.

Izreden primerek tega tipa, ki je izjemoma bogateje okrašen, sem našel na Pšati, v hiši Jakopiča Ivana. Tisti »gavtri« so drugega tipa, z osnovno mrežo iz valovitih palic. Okrašena pa niso samo osrednja polja, marveč prav vsa, in sicer obstranska enostavneje, s paličicami s ploskánimi listi, ki so povezane z mrežnimi vijugami, osrednja polja in po dve polji ob njih pa poleg tega še s spiralami, ki so srčasto in zvončasto speljane.

Tretji tip se je razvil iz prvega tako, da je bil osnovni križ podvojen s pokončnima palicama in drugo prečko. Razdelitev prostora je postala drugačna. Črta polovice je ostala le v navpični smeri. Prečki sta se pomaknili navzgor in navzdol. Pokončne palice so iz okroglega

ali oglatega železa, prečki vedno iz tračnega železa. Prečki sta zgrajeni iz enega ali dveh trakov, ki sta zakovičena na pokončne palice. Spodnja prečka je vedno ravna, zgornja pa v starejših primerkih včasih usločena. Usločenje poteka dostikrat oblo, vendar niso redki primeri z loki, ki potekajo v začetku ravno, potem pa ostro zakrenejo.

Gradnja okenske mreže iz pokončnih in poprečnih palic nudi z različnim številom navpičnic različno razporeditev praznih polj. Če je število pokončnih palic liho, ostane v sredi palica, pri sodem številu je tam prazno polje. Glede okraševanja v okusu ni spremembe, zato je dejansko tudi v celotnem okrasu ni. Če je v sredi palica, sta nanjo pričvrščeni na vsako stran po ena dvojna spirala, ali pa sta obe zakrenjeni v srčasto obliko, tako da se srce v svojem najširšem delu naslanja na sosedno navpičnico. V Trzinu št. 31 je ohranjen primerek, kjer je na osrednjo palico prikovana roža iz ploskánega železa. Vsepovsodi najdemo tudi primerke, da sta k osrednji palici pritrjena na vsako stran po en krog, ki se z drugo stranjo držita sosednih pokončnih palic. Ali pa se to ponavlja med vsemi navpičnicami. Končni polji sta često zaključeni z dvojnima spiralama. Namesto krogov vidimo včasih elipse, rombe, pravokotnike z zaobljenimi koti, pa tudi stisnjene šesterkotnike in pravokotnike, ki imajo na zgornji in spodnji stranici poveznjen polkrog.

Tudi pri tem tipu najdemo svojevrstne primerke, ki pa so samo izjeme in nič več. Naj opišem samo troje izjemnih primerkov: Tisti v oknu hiše na vrhu klanca v Brezovici pri Ljubljani je zanimiv zaradi tega, ker ima vmesne tri rombe nenavadno okrašene. Stranska dva sta kronana s križema, srednji s srčkom iz ploskánega železa, končni navpični polji pa sta zapolnjeni z dvema dvojnima spiralama, ki ležita druga v drugi. Prav táko okrasno težnjo srečamo na okenski mreži v Notranjih goricah, v hiši ob gasilskem domu, kjer so pokončne palice okrašene na vsako stran z dvojno spiralo, poleg tega pa so srednja polja medsebojno povezana z elipsami. Tretji primerek je na Pšati št. 20; ta ima srednjo palico olepšano z dvojnima spiralama, obe srednji prazni polji pa sta zapolnjeni z dvema srčkoma tako, da sta naslonjena na spodnjo prečko. Kdo ve, kaj je vodilo kovača, da je napravil namesto enega dve srci?

Nov dodatek, ki nastopa pri teh izpeljankah, so rogljički vrh krogov, elips oziroma ostalih oblik, ki sem jih prej navedel. Rogljički so izdelani kot kroglice, stebrički in drugače. Prav take rogljičke srečujemo na okenskih mrežah v Avstriji in Švici. Naposled so še primeri, kjer so okrašena tudi polja pod spodnjo prečko. Vdelana je vrsta krogov, ki se včasih konča s spiralami.

Takšne so okenske mreže v upoštevanem predelu. Znatnejših razlik verjetno ne bomo našli kjerkoli v osrednjem slovenskem ozemlju. Bistvene okrasne razlike nastopajo v obrobju Slovenije in v redkih krajih, kjer je kovaštvo posebno cvetelo.

V najnovejšem času, ko so okenske mreže zaradi večje osebne varnosti na cestah izgubile prvotni praktični pomen, se ne vzdavajo več tako na splošno. Le tu in tam se to še zgodi, toda povečini v popolnoma goli izvedbi prazne mreže, ali pa bogatejši posamezniki nameščajo v okna svojih hiš mreže, ki so svobodno komponirani izdelki posameznih umetnikov.

Résumé

GRILLES DE FENÊTRES DANS LES MAISONS DE LJUBLJANA

La ferronnerie, en tant que métier pratique et métier d'art, s'est développée en Slovénie à la fin du moyen âge. Longtemps elle n'a pas pu trouver sa voie parmi les masses populaires qui ne se sont que très lentement assimilés cette branche artisanale pour l'exécution d'objets pratiques. La liste des produits de la ferronnerie populaire est restée dans le cadre étroit des divers supports pour le chauffage et éclairage, des ferrures pour véhicules et ameublement et des grilles de fenêtres.

L'expression de forme de ces objets a deux sources: l'imagination et les capacités de l'artisan d'une part, les modèles étrangers de l'autre. L'influence étrangère arrive surtout de l'Europe centrale et septentrionale, particulièrement des pays alpestres. Les médiateurs en sont les châteaux, l'église et la bourgeoisie.

Les grilles de fenêtres des environs de Ljubljana sont uniformes. On les trouve aux fenêtres des entrepôts et des maisons d'habitation, mais seulement sur les chemins de grande communication et dans les maisons aisées. Nous rencontrons trois types de grilles: le premier a pour base la croix à branches égales, le deuxième la grille à baguettes ondulées, le troisième la grille à verticales et horizontales droites. Dans les champs intermédiaires on a introduit des ornements divers: cercles, spirales, coeurs et combinaisons diverses.

Il y a peu de cas exceptionnels, dans les environs de Ljubljana. On en trouve, cependant, dans les environs de Domžale, grâce vraisemblablement à l'influence des anciens immigrés tyroliens.

La technique d'exécution des grilles de fer est du type européen. A l'origine, on utilisait des baguettes de fer à section circulaire, plus tard aussi celles à section rectangulaire. Pour l'agrément, on avait d'abord recours au perçage et à l'enfilage, et par la suite à la ligature et au cloutage.

Actuellement les grilles de fenêtres ont perdu leur signification pratique; c'est pourquoi on a en général cessé de les utiliser. Mais il y a toujours des artisans qui en composent d'après leur conception personnelle.